

ВІДЗИВ

офіційного опонента, доктора історичних наук О.Б.Дьоміна
на дисертацію Гребенюка Валерія Станіславовича «Становлення Британської
колоніальної імперії в середині XVIII ст.»,
представлену на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія

Події останніх декількох років показали суттєві зміни зовнішньополітичного курсу Великої Британії: тягар Європейського Союзу виявився заважким для острівної країни. Отож, незважаючи на глобалізаційні процеси у світі, британське суспільство, а слідом за ним і британський уряд, вирішили дистанціюватись від загальноєвропейського майбутнього, обравши вихід із ЄС. За таких умов посилюється значення інших факторів зовнішньополітичного розвитку країни. Символічно виглядала передача королевою Єлизаветою своїх владних повноважень у Співдружності сину принцу Чарльзу. І це при тому, що свого часу, при вступі Великої Британії до Загального Ринку, англійські політики заявляли про відсунення Співдружності Націй на другий чи навіть третій план. Мова може йти про нову трансформацію об'єднання країн колишньої Британської імперії. Тобто, вивчення еволюції імперських структур, зокрема й інституцій Британської імперії важливо і для сьогодення.

У вітчизняній історіографії, як зазначив М.С.Бурьян, історія колоніалізму вивчалась однобічно. Основна увага приділялась національно-визвольному руху, а ранні етапи колоніальних імперій залишались майже не дослідженими. Такий підхід не сприяв поглибленому розумінні процесів, що передували появі Британської імперії, так само як і вели до схематичного і навіть догматичного уявлення про формування колоніальних імперій. Таким

чином, звернення В.С.Гребенюка до тематики створення Британської імперії є виправданим та науково актуальним.

До того ж, колоніальна проблематика в останні роки набула нової гостроти, пов'язаною із потужними хвилями азійської та африканської міграції до Європи. Не в останню чергу, ці переміщення частково обґрунтовуються та виправдовуються колоніальною спадщиною, провинною європейців за колоніальну експлуатацію. Знову ледь не на перший план висуваються проблеми міжцивілізаційного зіткнення, які в останні десятиріччя присутні і в політиці, і в громадській думці, і в історичній науці не тільки України, а й усього світу. Це надає новій актуальності обраної автором теми.

В.С.Гребенюк поставив перед собою надзвичайно складне, але одночасно й важливе завдання простежити міжнародні обставини становлення Британської імперії в середині XVIII ст. Виходячи з цього, не викликають заперечень об'єкт та предмет дослідження, задекларована мета роботи, дослідницькі задачі та хронологічні рамки роботи.

Можна було б поглибити зміст роботи за рахунок привнесення теоретичних проблем розвитку системи міжнародних відносин того часу та співвідношення зовнішньої політики і колоніальної політики, але це визначається все ж таки авторським підходом до теми.

Не викликає принципів зауважень структура роботи. В ній наявні вступ, п'ять розділів, висновки, список використаних джерел та літератури. Проте якщо б автор ввів би до структури роботи по два – три підрозділи у розділи, дослідження набуло б більш стрункого та проблемного характеру. Як видно із тексту, базовим підходом є хронологічний принцип, що забезпечує послідовний та комплексний виклад теми.

У першому розділі «Джерела та історіографія проблеми» дисертант проаналізував історіографічну спадщину і сучасний доробок істориків та охарактеризував джерельну базу дослідження.

Результативність висновків дисертаційної праці забезпечує широка джерельна база. Заслугує на схвалення робота В.С.Гребенюка по аналізу джерел. Їх розподіл за походженням, видами, щоправда, не рівномірно квантифікований. Разом із тим, наявне цілеспрямоване визначення напрямів використання джерел, що в сукупності свідчить про фахове володіння дисертантом однієї із головних навичок роботи дослідника.

У дисертації освоєно великий масив джерел – міжнародних актових документів, законодавчих актів і офіційних документів державних органів влади Великої Британії та Франції, службове та приватне листування, публіцистичні матеріали, джерела особового походження: мемуари, щоденники. Разом із тим, слід враховувати, що частина джерел достатньо давно введена у науковий обіг і тому було б важливо розглянути міру їх використання в працях європейських та американських істориків. Особливо важливо було б відмітити, які джерела попадали в поле зору українських істориків. Крім того, поза уваги автора залишились нотатки мандрівників, в яких зафіксована атмосфера зустрічі представників різних цивілізацій, різне світосприйняття одних іншими.

Надзвичайно позитивним моментом роботи є залучення архівних документів. Своім походженням вони зобов'язані дипломатичній діяльності представників імператриці Єлизаветі Петрівні. В них відображений європейський, континентальний контекст створення Британської імперії.

Опрацьована література включає різні за характером, формою та спрямованістю роботи англійських, північноамериканських, деяких індійських, німецьких, французьких, радянських, російських та українських науковців. В.С.Гребенюк звертає особливу увагу на регіональному баченні проблеми представниками різних історіографічних напрямів, відзначає суб'єктивність оцінок істориків різних країн, починаючи із апологетичних оцінок англійських авторів і закінчуючи несприйняттям цивілізаційних концепцій європейців індійських авторів.

В кінці кінців, можна погодитись із висновком автора дисертації щодо необхідності більш поглибленого вивчення раннього етапу становлення британського колоніалізму, відсутності в українській історіографії комплексних досліджень історії Британської імперії, які б розкривали хід та особливості оформлення імперських структур у Великій Британії, появи доктринальних концепцій колоніального світу, боротьби в англійському політикумі відносно колоніального та зовнішньополітичного курсу, вибору стратегій ведення військових компаній.

У другому розділі «Витоки колоніальної політики Великої Британії» представлений матеріал кінця XVI – середини XVIII ст. За цей час визріли історичні передумови колоніальних інтересів острівної країни. Автор спробував подати узагальнене висвітлення основних проявів зростання заокеанської зацікавленості в англійському середовищі. В.С.Гребенюк робить акцент на особистій зацікавленості англійських підприємців, що здійснювали операції, головним чином, для розвитку торгівлі. Але ще в 70 – 80-х рр. XX ст. було кваліфіковано доведено, що комерційний зиск підприємці отримували тільки тоді, коли поєднували і торгівлю, і піратські дії, і освоєння територій.

Певним здобутком дисертанта є, хоча й достатньо стисле, окреслення головних регіонів проникнення раннього англійського колоніалізму. Силою обставин та обмежених технічних спроможностей англійців, вони зосередились на мережі «трикутної торгівлі» в акваторії Атлантичного океану. Але, хотілось би підкреслити, одночасно вони планували і реалізовували спроби проникнення в східні землі.

Не менш важливо й те, що В.С.Гребенюк підкреслив ранню зацікавленість королівського двору в колоніальних справах. Хто б не займав королівський трон, всі вони раніше чи пізніше повертались обличчям до колоніальних справ, починали підтримувати підприємницькі акції англійців.

Добре враження справляє розділ третій «Початок англо-французького протистояння та еволюція колоніальної доктрини Лондона, 1755 – 1757 рр.».

В ньому реконструйований процес перетворення континентального зовнішньополітичного курсу на стратегію колоніальної боротьби. На відміну від попередньої вітчизняної колоніальної історіографії автор показав внутрішні протиріччя в середовищі англійських колоніальних політиків. Безумовно, була давно відома наявність боротьби різних придворних угруповань за владу в оточенні короля Георга II. Але доктринальні позиції відносно колоній були не настільки пріоритетними у середовищі вігів та торі, щоб визначати зовнішньополітичний курс. В.С.Гребенюк підкреслив, що головний ідеолог колоніальної боротьби У.Пітт усвідомив обмеженість впливу колоніальної пропаганди як у владних структурах, так і в англійському суспільстві. Отож, потрібні були наочні успіхи, досягти яких можливо тільки на військовому поприщі. В цьому підґрунтя союзу політиків і військових.

В цьому ж розділі проявилась ще одна специфіка авторського погляду на гуртування проколоніальних сил у Великій Британії. В.С.Гребенюк достатньо широко застосовує біографічний чинник (він присутній і в інших розділах) для підкріплення своїх висновків. Біографії політиків і військових добре ілюструють наростання англійських прагнень щодо закріплення в колоніях, власного збагачення та кар'єрного зростання. Політика У.Пітта відкривала шлях із колоній до метрополії для вихідців із різночинців.

В четвертому розділі «Активізація британського експансіонізму за океаном, 1757 – 1760 рр.» продовжено вивчення історії формування та реалізації колоніальної політики королівського двору за прем'єрства У.Пітта. Значну увагу автор приділив міжнародним аспектам колоніального питання. частково це пов'язувалось із подоланням внутрішньої кризи у королівстві і можливості спрямувати зусилля країни за океан. Друга половина 1750-х рр. засвідчила глибину військово-політичного мислення У.Пітта. Зважаючи на регіон дій, англійці підходили по різному до реалізації планів розширення власної присутності.

На середину століття значно змінилась роль в колоніях англійських компаній, зокрема Ост-Індської компанії. Про її діяльність написано достатньо багато і автор лише підкреслив ефективність шляхів взаємодії керівництва компанії та лондонських політиків. Англо-французьке протиборство і в Азії, і в Америці багато в чому залежало від спроможності «людей на місцях» опанувати перспективи лондонської політики і стати її виразниками. Цей людський чинник багато в чому визначив перемогу англійців над французами.

Перехід до мирного вирішення англо-французького конфлікту розкритий в п'ятому розділі «Колоніальна політика Сент-Джеймського двору на завершальному етапі англо-французького протистояння, 1760 – 1763 рр.». Автор характеризує значення зміни на королівському троні, посилення ролі королівського фаворита графі Б'юті, міжнародно-політичний вимір особистості політика. Детально показаний переговорний процес щодо підписання англо-французького миру. Взятий новим королем Георгом III курс на швидке закінчення війни вимагав певне відсторонення від колоніальних територій, перенесення центру інтересів Великої Британії на європейський континент.

Основним доробком В.С.Гребенюка в п'ятому розділі є вивчення ролі військових під час переговорного процесу. Представники військових кіл Великої Британії виступали опонентами урядового курсу територіальних поступок. Джерела вказують також на підтримку військових з боку підприємців, ряду політиків, громадських діячів. У результаті прагнення урядових та придворних кіл до швидкого підписання мирної угоди у сукупності із критикою з боку англійського суспільства привело до дипломатичного успіху Лондону. Отож, незважаючи на те, що положення паризьких домовленостей представлені в науковій літературі, дисертант зміг показати цілісний процес зміни поглядів англійських політиків щодо колоніальної доктрини Британії та наступну успішну її реалізацію в міжнародних угодах.

В цілому В.С.Гребенюк достатньо вдало розкрив динаміку становлення Британської колоніальної імперії в середині XVIII ст. Наявний матеріал дозволив автору викласти реалістичну картину переходу англійського суспільства до прийняття курсу колоніального загарбання як одного із провідних методів збільшення політичного, військового та економічного потенціалу Великої Британії.

У висновках, структурна побудова яких цілком відповідає запланованим меті та завданням, охарактеризовані основні положення, що підсумовують розгляд становлення Британської колоніальної імперії. Висновки дисертаційного дослідження аргументовані, підтверджені значним фактичним матеріалом.

Доробок дисертаційної роботи В.С.Гребенюка відтіняє не до кінця використані автором можливості, які б могли сприяти поглибленню висновків праці.

По-перше, недостатньо чітко окреслені напрацювання історіографії стосовно становлення Британської імперії. Це стосується як робіт істориків кінця XIX – початку XX ст., так і сучасного етапу історіографії. Було б бажане розглянути узагальнюючі питання формування колоніальних імперій, в тому числі й Британської, виділивши певні специфічні особливості цього процесу.

По-друге, дисертант лише побіжно згадує про особливості британських імперських структур XVIII ст. Між тим, поза уваги автора залишились процеси перекачки колоніальних капіталів до метрополії. Відомо, що «торговий колоніалізм» XVI – XVIII ст. дійсно сприяв завершенню процесу першопочаткового накопичення капіталу в Англії. Та це накопичення все таки відбувалось за рахунок європейських споживачів. Менш відомий процес, за виключенням найбільш яскравих прикладів, масового перетікання американських та азійських капіталів до Великої Британії. А саме це забезпечило зміну інтересів панівних прошарків

англійського суспільства до колоніального питання і, як наслідок, перехід до наступальної експансіоністської політики.

По-третє, В.С.Гребенюк, справедливо звернувши увагу на роль військових в процесі становлення колоніальної імперії Британії, зупинився на півшляху. Якраз на XVIII ст. прийшлося формування двох еліт англійського військового середовища: військово-морських та сухопутних військових кіл. Вони суттєво різнились походженням, статками, зв'язками та впливом їх діяльності на процес оформлення і колоніальної доктрини, і практичного втілення зовнішньополітичного та колоніального курсу.

По-четверте, в роботі непослідовно звернено увагу на вплив системи міжнародних відносин середини XVIII ст. на формування зовнішньополітичного курсу Великої Британії, тих структурних змін, що відбулись в європейській системі держав та привели до певного переформатування європейських тяжінь та противаг.

Проте всі ці зауваження і побажання не впливають на загальну позитивну оцінку представленої роботи. Дисертація В.С.Гребенюк є самостійним завершеним дослідженням актуальної і маловивченої в українській історичній літературі теми, яке написано на підставі достатньої кількості джерел і літератури. Її результати можуть бути використані у викладацькій та науковій роботі.

Опубліковані здобувачем роботи, зокрема 8 статей у фахових наукових збірниках, один з яких зарубіжний, відображають основний зміст дисертаційного дослідження та висновки. Робота була апробована під час виступів на конференціях, науково-методичних семінарах. Основні положення дисертації ідентичні зі змістом автореферату.

Таким чином, за змістом, науковою значимістю, обсягом і рівнем оформлення дисертаційна робота «Становлення Британської колоніальної імперії в середині XVIII ст.» повністю відповідає вимогам викладеним у «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету

Міністрів України від 24 липня 2013 р. №567 (зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ № 656 від 19.08.2015 р. та № 1159 від 30.12.2015 р.), а її автор Гребенюк Валерій Станіславович заслуговує присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія.

Доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри нової та новітньої історії
Одеського національного університету
ім. І. І. Мечникова

О.Б.Дьомін

